

GNOZA

GNOSTYCYZM

LITERATURA

NOMOS

pod redakcją
Barbary Sienkiewicz,
Mariusza Dobkowskiego
i Artura Jocza

GNOZA
GNOSTYCYZM
LITERATURA

GNOZA GNOSTYCYZM LITERATURA

pod redakcją
Barbary Sienkiewicz,
Mariusza Dobkowskiego
i Artura Jocz

NOMOS

© Copyright by Zakład Wydawniczy »NOMOS«, 2012

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: dr hab. Henryk Hoffmann, prof. UJ
dr hab. Lidia Wiśniewska, prof. UKW

Książka dofinansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
oraz Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja i korekta: Anna Grochowska-Piróg
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
Fotografia na okładce: Magdalena Garstka
Projekt okładki: Kompania Graficzna – Joanna i Wojciech Jedlińscy

ISBN 978-83-7688-082-2

KRAKÓW 2012

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u
tel./fax (12) 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Gnoza i gnostycyzm. Orientacyjna literatura w języku polskim	9

Część I

GNOZA, GNOSTYCYZM, MANICHEIZM – U ŹRÓDEŁ DOŚWIADCZENIA I TRADYCJI

Jacek Sieradzan, <i>Paweł z Tarsu: między gnozą a ekonomią</i>	13
Mariusz Dobkowski, <i>O Nowym Raju, Wielkiej Budowli i Budowniczym. Mitem Nowego Eonu w koptyjskich pismach manichejskich</i>	31
Marek Woszczek, „Przychodził jak błyskawica...”. Syzygos–Paraklet i judeochrześcijańska pneumatologia w Kolońskim Kodeksie Maniego	43

Część II

GNOSTYCZNE POKUSY LITERATURY XIX I XX WIEKU

Jerzy Fiećko, <i>Kraśniński o gnozie. Nota o notatkach poety</i>	61
Wojciech Gutowski, <i>Gnostyczne światy Młodej Polski. Prolegomena</i>	72
Artur Jocz, <i>O potrzebie gnozy, czyli jak literacko wyrazić naturę zła – cierpienia</i>	97
Izabela Trzcińska, <i>Odkrywanie Golema. Kilka uwag na temat pewnego gnostycznego mitu</i>	111
Jerzy Prokopiuk, <i>Puer i senex w nas. Via gnosis w powieści Brunona Goetza Królestwo bezprzestrzenne</i>	124
Katarzyna Szewczyk-Haake, „ <i>Alchemia życia</i> ” i <i>alchemia sztuki. (O dramacie Jerzego Hulewicza Joachim Achim)</i>	137
Krystyna Bezubik, <i>Kobieta i gnoza w powieściach Tadeusza Micińskiego</i>	161
Anna Zasuń, <i>Parabole gnostyczne w Demianie Hermanna Hessego</i>	175
Anna Chudzińska-Parkosadze, <i>Symbolika gnozy w powieści Michaiła Bulhakowa Mistrz i Małgorzata</i>	188

Barbara Sienkiewicz, „ <i>com widział w duchu</i> ” – gnostyckie poznanie <i>Aleksandra Wata</i>	198
Beata Przymuszała, <i>Gnostycka terapia kultury w Kadyszu za nienarodzone dziecko Imre Kertésza</i>	225
Anna Sobolewska, <i>Między gnozą a cybernetyką. Mity polskiej fantastyki</i>	235
Mirosław Piróg, <i>Sowa w świetle dnia. Ph. K. Dick o naturze doświadczenia</i> ..	269
Bibliografia	277
Summary: Gnosis, Gnosticism, and Literature	289

WSTĘP

Projekt tomu zbiorowego *Gnoza, gnostycyzm, literatura* jest przedsięwzięciem naukowym o charakterze interdyscyplinarnym. Biorą w nim udział literaturoznawcy, religioznawcy i filozofowie. Jego celem jest poszukiwanie i wskazanie realnych związków pomiędzy szeroko rozumianą gnostyczną tradycją (gnostycyzm, neognostyczna teozofia i antropozofia) a literacką praktyką.

Czym jest owa gnoza i wynikająca z niej gnostyczna tradycja? Jerzy Prokopiuk wyjaśnia jej naturę następująco:

Termin „gnoza” (gr. *gnosis*) oznacza poznanie (wiedzę). W tym przypadku jednak chodzi o poznanie transracjonalne – wychodzące więc poza *ratio* i intelekt – choć nie irracjonalne, gdyż nie rezygnuje z formułowania swych wyników w języku idei i pojęć abstrakcyjnych. Poznanie gnostyczne jest bezpośrednim wewnętrznym doświadczeniem – niedostępnej poznaniu empiryczno-racjonalnemu – duchowej rzeczywistości, duchowego aspektu człowieka, kosmosu i Bóstwa [...]¹.

A zatem gnoza sytuuje się gdzieś w przestrzeni pomiędzy filozofią i religią. Jednocześnie jest pragnieniem przekroczenia granic, które narzuca filozofia i religia. Gnostyk dąży do zgłębienia istoty świata duchowego i dlatego stara się uniezależnić od filozofii, którą w kulturze europejskiej z czasem zaczęto utożsamiać głównie z poznaniem rzeczywistości zmysłowej. Chce się również uniezależnić od religii, która np. w ortodoksyjnej, chrześcijańskiej tradycji mistycznej sprowadzała się do duchowego spotkania z Bogiem, a nie do poznania jego istoty.

W niniejszej książce wspomniana już gnostyczna tradycja zaprezentowana zostanie w jej gnostyckim i neognostycznym wymiarze. W pierwszym przypadku chodzi oczywiście o gnostycyzm, który bujnie rozwinął się w II i III wieku. Na szczególną uwagę zasługuje jego dualistyczna wizja relacji Absolut – świat materialny, a także przekonanie, że człowiek to boski, duchowy pierwiastek, który został uwięziony w materialnym ciele. Gnostycyzm nie ma chyba sobie równych, jeśli chodzi o przedstawienie sytuacji ludzkiego istnienia wrzuconego w środek obcego, złowrogiego i pełnego nieuzasadnionego cierpienia świata. Dzięki temu charakteryzuje się właściwą tylko sobie wrażliwością metafizyczną, językiem symbolicznym oraz (być może niekiedy złudnymi) propozycjami przezwyciężenia kosmicznego skandalu, jakim jest zło. Lecz z drugiej strony niewiele nurtów soterycznych może równać się z nim pod względem wspaniałości obietnicy zbawienia, które ma zagwarantować zdobycie wiedzy – gnozy. Natomiast neognoza to przede wszystkim próba reaktywowania gnostycznych poszukiwań duchowych, które na wiele wieków zniknęły z głównego nurtu kultury europejskiej i znalazły się na swoistych intelektualnych peryferiach – nigdy jednak nie zostały całkowicie zapomniane. Właśnie na przełomie XIX i XX wieku Edouard Schuré (1841–1928) i Rudolf Steiner (1861–1925)

¹ J. Prokopiuk, *Gnoza i gnostycyzm*, Warszawa 1998, s. 12.

ponownie zaczęli o nich głośno mówić. W swoje neognostyczne przemyślenia wpisali dążenie do przezwyciężenia gnostyckiego dualizmu pierwiastka duchowego i materialnego. Nauczali o istnieniu takiej możliwości w wymiarze kosmicznym i antropologicznym. Głosili również konieczność zerwania z charakterystyczną dla gnostycyzmu deprecjacją zmysłowego świata. Zastąpili ją ideą przeduchowienia, uduchowienia materialnej rzeczywistości.

Czy warto szukać związków pomiędzy tak rozumianą gnozą, gnostycyzmem (od początku zwalczanym przez chrześcijańskich polemistów), neognozą (krytykowaną przez współczesną jej filozofię i naukę) i literaturą?

Wątpliwości tego rodzaju wydaje się rozwiewać Hans Jonas. W *Religii gnozy* pisał już o możliwości przenikania gnostycznych kategorii pojęciowych do kultury europejskiej. Zaproponował m.in. gnostycką interpretację podstawowych kategorii pojęciowych występujących w filozofii egzystencjalnej². Wskazał, że gnostycyzm nie jest tylko kategorią historyczną, i dowodził, że współcześnie również potrafi inspirować wielkie ruchy intelektualne. Z kolei Maria Podraza-Kwiatkowska, omawiając istotę literackiego poznania rzeczywistości, stwierdziła, że w literaturze tkwi bardzo mocna pokusa eksploracji tej części świata, która wymyka się regułom realistycznego obrazowania. Ten rodzaj literatury badaczka opisała następująco:

Zbliża się – pozostawiając sobie jednak o wiele większą swobodę wypowiedzi – do filozofii (zwłaszcza do metafizyki) i do religii. Próbuje odpowiedzieć na zasadnicze pytania gnębiące ludzkość: o tajemnicę egzystencji, zagadkę bytu, istnienie po śmierci, o Absolut, o Boga, o duszę; dręczy ją problem wieczności i nieśmiertelności. Ociera się taka literatura o to, co tajemnicze, nienazwane, niewyrażalne³.

W przywołanej wypowiedzi Podraza-Kwiatkowska precyzyjnie ukazała wpisana w literaturę potrzebę – pragnienie zdobywania wiedzy o transcendencji. Takim źródłem wiedzy o transcendencji były właśnie otoczone legendą nieortodoksyjności, heretyckości, gnostycyzm i neognoza. Zainteresowały więc wielu twórców literatury. Zafascynowało ich również wpisane w gnostycką tradycję diagnozowanie, poszukiwanie źródeł oraz istoty zła. W proponowanej Czytelnikowi książce staramy się przybliżyć owo zainteresowanie i tę fascynację.

Niniejszy zbiór artykułów został podzielony na dwie części. W pierwszej, *Gnoza, gnostycyzm, manicheizm – u źródeł doświadczenia i tradycji*, autorzy badają zjawiska religijne bezpośrednio związane ze starożytnym gnostycyzmem, takie jak nauka św. Pawła czy manicheizm. W drugiej, *Gnostyczne pokusy literatury XIX i XX w.*, autorzy próbują pokazać, w jaki sposób gnostyczne (np. gnostycyzm, manicheizm) i neognostyczne (np. teozofia i antropozofia) koncepcje odcisnęły się na kształcie twórczości literackiej wybranych pisarzy.

Barbara Sienkiewicz
Mariusz Dobkowski
Artur Jocz

² Zob. H. Jonas, *Religia gnozy*, przekł. M. Klimowicz, Kraków 1994, s. 337–358.

³ M. Podraza-Kwiatkowska, *Literatura a poznanie, czyli o wyrażaniu niewyrażalnego*, [w:] taż, *Wolność i transcendencja. Studia i eseje o Młodej Polsce*, Kraków 2001, s. 319.